

**Kutrzeba-Pojnarowa, Anna /
Paprocka, Wanda / Drozd, Mirosława**

**Prace etnograficzne na
Kurpiowszczyźnie : kształtowanie się i
przemiany tradycyjnego regionu
kulturowego**

Rocznik Mazowiecki 5, 19-38

1974

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

I. S T U D I A I M A T E R I A Ł Y

ANNA KUTRZEBA-POJNAROWA,
WANDA PAPROCKA, MIROŚLAWA DROZD

PRACE ETNOGRAFICZNE NA KURPIOWSZCZYŹNIE (KSZTAŁTOWANIE SIĘ I PRZEMIANY TRADYCYJNEGO REGIONU KULTUROWEGO)

*Ethnographic studies in the Kurpie district
(development and transformation of this traditional region)*

W tomie II „Rocznika Mazowieckiego” ukazał się artykuł Wandy Paprockiej, przedstawiający kierunki badań etnograficznych po II wojnie światowej, dotyczących terenów dawnego Mazowsza¹. Obecnie wracamy do tego tematu, by zająć się bliżej pasjonującą nie tylko etnografów problematyką kształtowania się, trwania i rozkładu czy przekształceń regionu o wyraźnie zarysowującej się odrębności kultury codziennego życia i twórczości artystycznej. Chodzi o jeden z najciekawszych na Mazowszu i w kraju region Kurpiów w tzw. Puszczy Zielonej, położonej w dorzeczu środkowej Narwi, na północ od niej do granicy Mazurów Pruskich².

¹ W. Paprocka, Badania etnograficzne na Mazowszu w latach 1945—1967, „Rocznik Mazowiecki”, t. II, 1969, s. 303—333. Por. także A. Kutrzeba-Pojnarowa, Kierunki zainteresowania historią kultury wsi mazowieckiej w warszawskim ośrodku etnograficznym, w: Prace Działu Etnografii IHKM PAN, z. 2, Warszawa 1959, s. 1—19.

² Por. m. in. A. Kutrzeba-Pojnarowa (red.), Kurpie — Puszcza Zielona, t. I—III, Warszawa 1962—1965 (w t. I bibliografia etnograficzna Kurpiowszczyzny w opracowaniu J. Rudnickiej i L. M. Szwegrub); tejże, Ludowa sztuka kurpiowska a zagadnienie odrębności i żywotności historycznego regionu kultury, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XVIII, 1964, s. 127—134; H. Syska, A w Zielonej Myszynieckiej, Warszawa 1956 oraz dawniejsze prace tegoż autora; A. Chę-

Kurpie Puszczy Zielonej są typowym regionem, który swoje powstanie (a ściślej, nabycie pewnych cech odrębności kulturowej) zawdzięcza przede wszystkim swemu położeniu i specyficznym warunkom podłoża geograficznego, następnie zaś pozostającym w związku z poprzednimi — kolejom losów historycznych i typom powiązań z rozwojem gospodarczym reszty kraju. Położenie na peryferiach Mazowsza, terenach granicznych, do unii z Litwą pustoszonych najazdami, uniemożliwiało ich zagospodarowanie do XVI w. Planowa gospodarka wczesnego okresu tworzenia się folwarków pańszczyźnianych przeznaczyła te tereny królewskich puszczy do eksploatacji jedynie wód i bogactw leśnych (młyny i dwory myśliwskie królewskie, następnie bartnicy, zorganizowani na zasadzie cechu, rudnicy, smolarze). Po załamaniu się planowej gospodarki po wojnach szwedzkich (o których tyle w związku z bohaterstwem walczących w nich Kurpiów wspomina miejscowa tradycja i pieśń) zaludnia się w szybkim tempie teren puszczy, łącząc osady bartne (przeważnie drobnej szlachty okolicznej) z rolnikami napływającymi również z terenu Mazur. Nigdy jednak rolnictwo kurpiowskie (rozwinęte lepiej jedynie we wsiach o lepszych glebach na pograniczu kurpiowsko-mazurskim) nie mogło na piaskach popuszczańskich doścignąć poziomu nie tylko przodujących rolniczych regionów kraju, lecz nawet najbliższych mu innych terenów Mazowsza. Stąd stałe opóźnienie rozwoju gospodarczego regionu, utrzymujące się niemal do dnia wczorajszego, jak również rola zajęć „dodatkowych”, jak określano zawody i zajęcia pozarolnicze ludności wiejskiej, migracji czasowych (najczęściej w XIX i XX w. z wyrobami tkackimi po kraju, w okresie zaborów także do Prus do prac rolnych itp.) i emigracji zamorskich. Do chwili obecnej jest to wciąż jeszcze region gospodarczo i kulturalnie nie doinwestowany, o nie wykorzystanym w pełni bogactwie wolnych rąk roboczych i do niedawna większym niż niemal wszędzie indziej w kraju (poza może góralszczyzną) zachowaniu się w obyczajach i inwentarzu kulturowym mieszkańców tutejszych wsi cech tradycyjnej kultury chłopskiej.

Pod tym ostatnim terminem rozumiemy tradycyjne cechy (postawy zachowania) kultury chłopskiej okresu przedindustrialnego, przeciwstawiane stylowi miasta i zurbanizowanej kulturze współczesnej wsi centrum kraju, jak i specyficzną dla tego terenu kulturę materialną (budow-

---

tnik, *Życie puszczańskie Kurpiów*, Warszawa 1971. Tamże charakterystyka i bibliografia prac Adama Chętnika na tle historii badań Kurpiowszczyzny w opracowaniu J. Sochy i A. Woźniaka (pominięto prace ostatnie Chętnika, *Twórczość ludowa Kurpiów w dziedzinie sztuki*, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XVIII, 1964, s. 107—126; *Tłoki na Kurpiach*, „Etnografia Polska”, t. XI 1967, s. 203—207; *Tkactwo na Kurpiach*, tamże, t. XII, 1968, s. 188—198, jak również niektóre prace dawniejsze, cytowane przez W. Paprocką, *Badania...*, s. 313, przyp. 43, 46).

nictwo, narzędzia i techniki gospodarcze, nawyki konsumpcyjne itp.)³. Tu też należy świadomie kultywowana — piękna twórczość artystyczna (tkactwo, hafciarstwo, plecionkarstwo, wycinanki, zespoły artystyczne)⁴. Właśnie te ostatnie (w większym chyba jednakże stopniu kultura materialna niż dziś będąca przede wszystkim w cenie i rozwijająca się twórczość artystyczna) były głównym motywem zainteresowań etnograficznych Kurpiowszczyzną w XIX w. i podstawą stworzenia modelu kultury regionu, utrzymującego się jeszcze do dzisiaj.

Synonimy Kurpia w literaturze to puszcza (nazwa „Puszczaki”) i oryginalne piękno jego wsi, ubioru, zawód bartnika, strzelca⁵, przez pewien czas także hodowcy dorodnych koni, sprzedawanych za granicą. Jest to człowiek o dużym poczuciu wolności osobistej i ambicji, częściowo wywodzący się ze szlachty, następnie przeciwstawiający się jej i usiłujący jej dorównać poziomem życia, zwłaszcza świątecznego.

Jeszcze do dziś niektórzy autorzy w tej rywalizacji kurpiowsko-szlacheckiej widzą ważny czynnik rozwoju kultury symbolicznej, tj. tych wartości, które są traktowane jako wyznaczniki pozycji społecznej jed-

³ Por. A. Chętnik, *Chata kurpiowska*, Warszawa 1915; tenże, *Splaw na Narwi*, Warszawa 1935; tenże, *Pożywienie Kurpiów*, Kraków 1936; tenże, *Strój kurpiowski — Puszczy Zielonej*, Wrocław 1961; M. Pokropek, *Materiały do historii budownictwa ludowego z terenu kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Warszawa 1962; ponadto artykuły: K. Adamus, M. Biernackiej, D. Markowskiej, J. Olędzkiego, W. Paprockiej, M. Pokropka, Z. Sokolewicz, B. Zagórnej, zawarte w 3 tomach *Kurpie—Puszcza Zielona*, dotyczące rolnictwa, hodowli, rybołówstwa, transportu i różnych gałęzi przemysłu domowego i rzemiosła (przyp. 1 i 2). Por. również W. Paprocka, *Przemysł domowy, rzemiosło, chałupnictwo wsi kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, Wrocław 1967, a także nie cytowane w art. W. Paprockiej, *Badania...*, artykuły tejsze, jak również W. Dynowskiego, M. Biernackiej, K. Makulskiego i J. i H. Olędzkich, dotyczące przemian wsi oraz rozwoju rzemiosła i przemysłu domowego, pozycji rzemieślników w społeczności Kurpiów, zamieszczone w wydawnictwach: *Rok Ziemi Mazowieckiej*, Płock 1962; *Socjologia zawodów*, Warszawa 1965, *Zawody. Materiały i studia*, Warszawa 1964.

⁴ Poza licznymi artykułami cytowanymi przez W. Paprocką, *Badania...*, por. ostatnio wydane: J. Olędzki, *Sztuka Kurpiów*, Wrocław 1970; tenże, *Kultura artystyczna ludności kurpiowskiej*, Wrocław 1971; tenże, *Światopogląd artystyczny ludności wiejskiej w świetle studiów nad kulturą Kurpiowszczyzny*, „Polska Sztuka Ludowa”, t. XXIII, 1969, s. 139—148; J. Hilczer-Pilch, *Współczesne upodobania estetyczne ludności Kurpiowszczyzny na podstawie analizy wnętrz domów Kadzidla*, tamże, s. 149—178; M. Szeska, *Miejsce twórczości w życiu wycinankarza*, tamże, s. 179—202; K. Bałabanow, *Stosunek twórców ludowych do własnej działalności o charakterze artystycznym*, tamże, s. 203—218.

⁵ Por. m. in. Ł. Gołębiowski, *Kurpie*, „Przyjaciel Ludu”, t. III, 1936/37, t. 1, s. 153—154 i A. Chętnik, *Życie puszczańskie Kurpiów*, Warszawa 1971, jak również zamieszczone tamże ilustracje i teksty piosenek.

nostki i grupy⁶. Z drugiej jednakże strony chyba w większej mierze o rozwoju regionu w niektórych okresach (m. in. w końcu XIX w., w okresie największego rozkwitu budownictwa kurpiowskiego) decydowały powiązania tego terenu z rozwijającymi się miastami mazurskimi⁷. W późniejszym okresie wzrasta znaczenie miasteczek — osad rolniczo-handlowych w „sercu” dawnej puszczy, Myszynca i Kadzidla⁸. Zmienia jest rola wciąż — po ostatnią wojnę — niszczonej w wyniku działań wojennych Ostrołki i przybliżającej się do terenu Kurpiów (kolej od końca XIX w., następnie autobusy, radio, telewizja) stolicy kraju, Warszawy. Osobnego omówienia wymaga zarysowujący się już od czasów feudalnych podział administracyjny terenów puszczańskich na równoleżnikowe pasy. Odcina on do dzisiaj centrum puszczy, tereny leżące bezpośrednio na północ od Ostrołki, od terenów wschodnich, dawnej „szlachty kurpiowskiej” według niektórych autorów, w okolicach Kolna i Łomży, jak również od terenów „dawnych puszczy” w Przasnyskiem. Podziały te, mające niewątpliwie związek w swych początkach z kierunkami pierwotnego zasiedlenia puszczy⁹, znajdują pewne odbicie w przebiegu granic zróżnicowań form dawnych narzędzi (cepy kapticowe i gązewkowe, żarna poziome i pionowe) zarówno w Puszczy Zielonej, jak Białej (w widłach Bugu i Narwi).

Kurpie Puszczy Zielonej są terenem podzielonym, poddanym historycznie i współcześnie krzyżującym się wpływom, zachowującym jednak tradycję jedności w granicach, jakie zajmowała puszcza.

Przed badaczami terenów kurpiowskich — w całym stosunkowo długim okresie zainteresowania naukowego tym regionem — stawały na przemian dwa podstawowe pytania: 1) o zwartość regionu i jego odrębność kulturową, jej genezę, przejawy (dowody), ich granice, cechy stabilności systemu, następnie mechanizmy funkcjonowania i zmiany, traktowane już jako rozkład i upadek; 2) o powiązania między terenami sąsiednimi i wpływ rozwoju kultury globalnej, procesów obejmujących też

⁶ J. Olędzki, *Kultura...*, s. 36 i n.; także inne prace tegoż autora.

⁷ H. Olędzka, *Tradycje urządzenia domu mieszkalnego na terenie Kurpiowszczyzny północnej*, w: *Kurpie — Puszcza Zielona*, t. III, s. 211 n (tam cytowany opis W. H. Gawareckiego z I poł. XIX w.).

⁸ W. Paprocka, *Warunki rozwoju wiejskich ośrodków handlowych na terenach północno-wschodniego Mazowsza w XIX w. (na przykładzie miasta Myszynca)*, „*Etnografia Polska*”, r. X, 1966, s. 196—207.

⁹ A. Szyfer, *Materiały do językowego zróżnicowania terenów kurpiowskiej Puszczy Zielonej*, w: *Kurpie — Puszcza Zielona*, t. I, s. 465—492, i tam cytowana literatura wcześniejsza. Mapy zasięgów zróżnicowania elementów kultury materialnej wsi przynosi ostatnio J. Gajek (red.), *Polski Atlas Etnograficzny*, z. 1—4, Wrocław 1964—1972. Por. również K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian*, cz. 1—2, z. 1—2. Warszawa 1967—1968.

inne kultury, na zmiany zachodzące na terenach Kurpiów. W tym drugim pytaniu mieści się również wielokrotnie podejmowane w literaturze ważne zagadnienie mechanizmu przemian i możliwości ich programowania specjalnie w odniesieniu do terenów opóźnionych, więc możliwości przyspieszenia biegu historii i nadrobienia braków kulturowych.

To ostatnie pytanie jest nam dzisiaj bliższe¹⁰. Stawiano je jednakże również już w XVI i XVIII w. W XIX w., już po uwłaszczeniu, wysuwano w literaturze projekty szybkiego zagospodarowania Kurpiów na innych zasadach niż wiele innych regionów gospodarczych kraju jako regionu hodowlanego¹¹. I dzisiaj w planach rozwoju kraju, a zwłaszcza w planie regionalnym zagospodarowania województwa warszawskiego, znajdujemy projekty odmiennego niż gdzie indziej, a zarazem intensywniejszego niż w innych regionach zagospodarowania Kurpiów oraz nadania Ostrołęce dużej rangi rozwijającej się stolicy podregionu (jednego z czterech w zapleczu Warszawy)¹².

Wyciągając wnioski z doświadczeń dawniejszych i z obserwacji dzisiejszej wsi kurpiowskiej, chyba lepiej obecnie niż w wiekach ubiegłych potrafimy ocenić te szanse rozwoju, jakie terenom zapóźnionym stwarza współczesne planowanie gospodarcze i za nim idące duże inwestycje gospodarcze i kulturalne. Nie możemy jednakże nie pamiętać o historii regionu i warunkach naturalnych, które na tak długo zaważyły na, zdawałoby się, niemal całkowitej „stabilności” układów gospodarczych i kultury wsi kurpiowskiej. One to stanowią to „podłoże historyczne”, które — jak można sądzić — wycisnęło piętno na postawach ludności, jej systemie wartości, regulującym zachowanie i potrzeby¹³. A te z kolei rzutują na sytuację współczesną i na procesy dotyczące przyszłości regionu. Zrozumienie człowieka przez poznanie warunków jego życia w przeszłości i obecnie i jego działania w tych właśnie warunkach, którego to działania wyrazem jest zarówno organizacja życia codziennego, pracy produk-

¹⁰ Por. J. Kwejt, Kurpie i region kurpiowski, „Kultura i Społeczeństwo”, t. VII, 1963, s. 105—118; W. Rakowski, Przemiany społeczno-gospodarcze w rolnictwie regionu zacofanego na przykładzie Kurpi w latach 1931—1960, w: Zeszyty Naukowe SGPiS, nr 55, Warszawa 1965, s. 143, 182.

¹¹ Uwagi W. Olszowskiego w „Gazecie Rolniczej”, 1870, nr 22 (cyt. za O. Kolberg, Mazowsze, t. IV, Kraków 1888, s. 100—106). Por. K. Groniowski, Przemiany gospodarczo-społeczne na Kurpiach na przełomie XIX i XX w., „Przegląd Historyczny”, t. 54, 1963, s. 39—65.

¹² Por. A. Kutrzeba-Pojnarowa, Problemy rozwoju podregionu Ostrołęki w świetle planu regionalnego, w: Studia i Materiały Rady Naukowej Ekonomiczno-Technicznej Prez. Woj. Rady Narodowej, Warszawa 1969, s. 51—56; R. Grabowiecki, Zagadnienia planu podregionu Ostrołęki, tamże, s. 57—62.

¹³ O roli „podłoża historycznego” w rozwoju kultury pisze K. Dobrowolski, Teoria podłoża historycznego, w: tenże, Studia z pogranicza historii i socjologii, Wrocław 1967, s. 6—51.

cyjnej i zabezpieczenia bytu, jak wszelka twórczość pozaprodukcyjna (a więc i ludowa twórczość artystyczna), jest jedną z dróg poznania możliwości, czasu, wkładu sił i środków potrzebnych dla realizacji planowanych celów i mobilizacji sił ludzkich regionu.

To zrozumienie sytuacji obecnej przez cofanie się wstecz, wytyczanie linii rozwoju dotychczasowego ułatwia prognozy i urealnienie naszego planowanie. W tym też kierunku odtworzenia podstawowych etapów rozwoju, wydobywania wartości trwałych „kultury kurpiowskiej” oraz współczesnego przygotowania (otwarcia) do przyjęcia nowych wartości i wykorzystania dalszych możliwości rozwoju szły przede wszystkim prace naukowe. Można je ująć jak gdyby w dwie fazy.

Faza pierwsza to przede wszystkim opis wsi kurpiowskiej ze zwróceniem uwagi na te wszystkie cechy odrębności i archaizmu kultury ludowej, które zanotowane w czasie prowadzenia badań, można by rzec, „odstają” od tego obrazu, jaki przedstawia wieś polska innych regionów kraju, w tym zwłaszcza regionów bliższych wielkich centrów, bardziej więc zaawansowanych w procesie rozwoju. W pracach amatorów ludoznawstwa i pierwszych etnografów wieku XIX na pierwszy plan opisu etnograficznego wybijają się piękno regionu, oryginalność gwary mieszkańców, a jeszcze bardziej ich ubioru świątecznego, mieszkania, tradycji historycznych (bartnictwa, szlacheckiego pochodzenia — słynne później w opowiadaniach oranie „przy szabli”, czasem na kółkach ciągniętej za oraczem, walk ze Szwedami), w publicystyce ocena poziomu i kierunku gospodarki. Sporo z tych najwcześniejszych informacji o regionie zbiera i powtarza w wyjątkach Oskar Kolberg w jednym z 4 tomów swego „Mazowsza”. Wzbogaca je o własne opisy z autopsji wsi pogranicza kurpiowsko-mazurskiego. Przypomina niektóre z fantastycznych teorii dotyczących genezy kultury kurpiowskiej, jej przyniesienia z gór karpacczych¹⁴.

Już jednak w tym czasie, w końcu XIX w., powstaje pierwsza praca naukowa, Ludwika Krzywickiego, poświęcona historii osadnictwa kurpiowskiego XVI—XVIII w., odtwarzanej w oparciu o dostępne jeszcze wtedy źródła archiwalne. Wtedy też ma miejsce, publikowana znacznie później, próba Karola Potkańskiego spojrzenia na kulturę regionu

¹⁴ O. Kolberg, *Mazowsze...*, reedycja w: *Dzieła wszystkie*, t. 27, Warszawa 1964, *passim*. W cytowanych przez Kolberga pracach W. Czajewskiego, W. H. Gawareckiego, Z. Glogera, A. Połujańskiego, T. Wojciechowskiego, K. W. Wójcickiego i in. występują również inne teorie pochodzenia ludności Kurpiów: z wsi okolicznych, bartników i szlachty, banitów i uciekinierów z głębi kraju i spoza jego granic, z Warmii od Jadźwingów i od Wołochów. Por. Z. Szyfelbejn-Sokolewicz, *Próba oceny wartości materiałów Oskara Kolberga dla badań nad kulturą materialną Kurpiowszczyzny*, „Lud”, t. 42, 1954, s. 264—293.

i jej związek z lasem jako na obraz, który można odnieść jako model do początków istnienia naszej państwowości. W tym mniej więcej czasie Adam Zakrzewski i Zygmunt Gloger w oparciu o autopsję wykreślają granice regionu Kurpiów (Puszczy Zielonej, Gloger również i pd. części Kurpiowszczyzny, dzisiaj określanej najczęściej jako Puszcza Biała)¹⁵.

Dwudziestolecie międzywojenne pozostaje pod znakiem licznych prac etnograficznych poświęconych historii i współczesnej kulturze wsi kurpiowskiej, jej piękności i oryginalności, wychodzących spod pióra syna tej ziemi i jej oddanego działacza społecznego, Adama Chętnika¹⁶. Dzieło Krzywickiego kontynuuje w odniesieniu do historii osadnictwa wsi kurpiowskich i ich układów współczesnych inny Kurp z pochodzenia, podobnie jak Chętnik dochodzący do tytułów naukowych (a także katedry na Politechnice Warszawskiej), Franciszek Piaścik¹⁷.

Utorowaną przez te prace drogą wkroczyliśmy na teren Puszczy Zielonej, podejmując w 1952 r. zespołowe prace Międzyuczelnianego Obozu Etnograficznego, a następnie, od 1954 r., wieloletnie studia terenowe, poświęcone wielu aspektom kultury współczesnej wsi kurpiowskiej, jej archaizmom i współczesnym zmianom¹⁸. Nie objęły te studia wszystkich dziedzin życia. Rejestrowały sytuację zastaną i jej niektóre etapy wcześniejsze, okres 3 pokoleń, i tylko orientacyjnie niektóre ważniejsze daty wcześniejsze. Etapowi rozwoju kultury kurpiowskiej przedstawionemu w pracach XIX i pierwszej połowy XX wieku przeciwstawiły nową sytuację współczesnej wsi tych terenów. Tylko na przykładzie niektórych tematów starano się odtworzyć bardziej szczegółowo procesy przemian

¹⁵ Pruski [Z. Gloger], Obchody weselne, Kraków 1869; A. Zakrzewski, Z Puszczy Zielonej, „Wisła”, t. I, 1887, s. 73—78, 105—111, 149—156; t. II, 1888, s. 589—603; L. Krzywicki, Kurpie, „Biblioteka Warszawska”, r. 52, 1892, t. III, s. 527—559; t. IV, s. 61—97, 349—385 (reedycja w: Dzieła, t. VI, Warszawa 1962); K. Potkański, Puszcza kurpiowska, w: tenże, Pisma pośmiertne, t. I, Kraków 1922, s. 222—285. Por. również W. Pol, Puszcza Mazowska, w: tenże, Obrazy z życia i natury, t. II, cz. 3, Lwów 1876, s. 413—439.

¹⁶ M. Pokropek, Adam Chętnik i jego zasługi dla regionu kurpiowskiego, „Rocznik Białostocki”, t. VI, 1965/1966, s. 11—25; J. Socha, A. Woźniak, Adam Chętnik — badacz Kurpiowszczyzny na tle historii badań nad regionem, w: A. Chętnik, Życie puszczańskie Kurpiów, Warszawa 1971, s. 9—42; J. Chętnikowa, Kurpiowskie muzeum na wolnym powietrzu w Nowogrodzie Łomżyńskim, Łomża—Nowogród 1969. Por. przyp. 2, 3, gdzie wymieniono tylko niektóre pozycje.

¹⁷ F. Piaścik, Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej, Warszawa 1939.

¹⁸ A. Kutrzeba-Pojnarowa, Międzyuczelniane obozy etnograficzne na Kurpiowszczyźnie. Studium Historii Kultury Materialnej w latach 1952—1954, „Kwartalnik HKM”, t. III, 1955, s. 222—236; W. Paprocka, Badania..., s. 309—315. Por. wyżej przyp. 1—4, 6—9.

XX w. Przedstawiano je w odniesieniu do — warunkujących je w dużym stopniu — postępu technicznego i zmian struktury gospodarczej i społecznej badanego regionu. Podkreślano zarazem specyfikę tych warunków i odrębności kierunków rozwoju, uzależnionego od wcześniejszej sytuacji.

Druga faza prac, której wyniki chcemy przedstawić pokrótce poniżej, to już nie rejestracja przeciwstawnych dwu modeli (a raczej wzorów), starego i nowego życia Kurpiowszczyzny. Nie jest to również charakterystyka kilku kolejnych przekształceń struktur społeczno-gospodarczych i kultury badanych wsi w ciągu ostatnich lat kilkudziesięciu, lecz niemal wyłącznie tylko obserwacja (i próba uchwycenia rozmiarów) procesów zmian współczesnych bezpośrednio w trakcie ich trwania. Jest to zarazem próba tłumaczenia tych procesów nie tylko ogólnymi tendencjami rozwoju i zmian strukturalnych, lecz — w nawiązaniu do znanej historii badanego regionu i do znajomości modelu zmian gospodarczych, społecznych i kulturowych zachodzących w innych regionach kraju — zwrócenie uwagi na te odrębności, których wyrazem jest sam proces zmiany, jego mechanizmy i odrębne niż gdzie indziej wyznaczniki postępu i „nowoczesności”. Nie jest zresztą przypadkiem, że region kurpiowski (podobnie jak Podlasie i duża jeszcze część dawnego Mazowsza) mieści się w rejonie społeczno-gospodarczego rozwoju wsi polskiej, określanym przez ekonomistów rolnych jako rejon środkowowschodni i przeciwstawianym w sposób wyraźny (ze względu na charakter i nasilenie zmian w gospodarce rolnej, strukturze zawodowej, strukturze rodziny itp.) pozostałemu terytorium kraju¹⁹. A równocześnie właśnie Kurpiowszczyzna — mimo stwierdzonego zanikania granic dzielących ją niegdyś od reszty Mazowsza (zarazem zanikania dawnej puszczy i jej tradycji, wprowadzania nowych połączeń komunikacyjnych, radia, telewizji) — zdobyć sobie dopiero musi to nowe, dobre miejsce na mapie gospodarczej województwa warszawskiego, jakie jej wyznaczają plany regionalne²⁰.

Prowadzone przez nas dzisiaj prace pozwalają na uchwycenie prawidłowości rozwoju wsi i jej kultury w warunkach nieco innych (i innych tradycjach rozwoju wcześniejszego, wzorów postępowania i przyzwyczajenia do tradycyjnych zasobów kultury i bogactw otoczenia naturalnego) niż te najczęściej spotykane w kraju. We współczesnej sytuacji nauki i jej powiązaniu z potrzebami przebudowy specjalną uwagę powinny wzbudzać prace poświęcone niepowtarzalnym gdzie indziej (i nie badanym) układom stosunków gospodarczych, społecznych i kulturalnych. Pozwalają one — jak wspomniano wyżej — na właściwą ocenę możliwości realizacji planów

¹⁹ B. Gałęski, *Spółeczna struktura wsi*, Warszawa 1962, s. 122. Por. tenże (red.), *Zmiany społeczno-ekonomicznej struktury wsi 1957—1962*, Warszawa 1966 (na prawach rękopisu).

²⁰ Por. przyp. 12.

przebudowy, przystosowanych zwykle przede wszystkim do sytuacji przeciętnej. Z punktu widzenia teorii naukowej (mającej swe odbicie następnie w praktyce) prace prowadzone na terenach nietypowych, a w tym specjalnie na terenach opóźnionych, pozwalają wzbogacić model generalny o nowe warianty i wy tłumaczenie ich zależności od rozmaitych zmiennych. Jedną z tych zmiennych, nie zawsze zresztą najważniejszą, a też nie zawsze przecież negatywną, jest zastana w teraźniejszości tradycja przeszłości. Ocena jej roli może stać się więc nieraz zarówno podstawą do bardziej niż dotychczas skutecznego działania w kierunku pożądanych i proponowanych zmian, jak również trwałym wkładem do ogólnej teorii kultury i rozwoju społeczeństwa. W tym więc kierunku chcielibyśmy kiedyś móc wykorzystać wszystkie nasze prace opisowe, dotyczące współczesnych przemian Kurpiowszczyzny.

*

Prace, o których wyżej była mowa, prowadzone są zarówno przez pracowników Zakładu Etnografii Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk, jak i przez Katedrę Etnografii Uniwersytetu Warszawskiego jako prace dyplomowe. Pomijamy na razie wyniki tych ostatnich, poświęconych analizie wybranych problemów, jak np. przemiany rolnictwa i struktury zawodowej, zmiany poziomu życia pod wpływem pozarolniczych dochodów ludności, urbanizacji wsi, jej budownictwa, wystroju wnętrza, działalność artystów ludowych w wybranych wsiach (Wolkowe, Gleba, Kadzidło)²¹. Przedstawiamy poniżej przeprowadzoną przez Wandę Pa rocką próbę podsumowania zmian zachodzących pod wpływem pracy w dwu ośrodkach: Spółdzielni Przemysłu Ludowego „Kurpianka” w Kadzidle i przede wszystkim Fabryki Celulozy w Ostrołęce. Następnie zaś Mirosława Drozd na przykładzie wybranej jednej wsi, leżącej na lewym brzegu Narwi, a więc już właściwie poza terenem Puszczy Zielonej, a w bezpośrednim sąsiedztwie fabryki, przedstawi rozwój wsi wyprzedzający to, co się dzieje na terenie puszczy. Jest to więc generalny kierunek rozwoju. Działalność „Kurpianki” uległa w tym układzie jakby zamazaniu. A przecież właśnie ważne dla prawego brzegu Narwi powiązania z tą spółdzielnią stanowią formę jakby przejściową od wsi tradycyjnej do wsi podzielonej już na chłopo-robotników i rolników-hodowców, czy wreszcie do osady robotniczej. Praca w fabryce również jednak nawiązuje do tradycyjnej struktury wsi kurpiowskiej o nie roz-

²¹ Por. przyp. 4. Pozostałe prace i materiały są dostępne w archiwum Katedry Etnografii Uniwersytetu Warszawskiego oraz Zakładu Etnografii IHKM PAN w Warszawie.

winiętym rolnictwie i stałym szukaniu pracy dodatkowej w przemyśle domowym i poza wsią.

Rozpoczęcie w 1957 r. budowy Ostrołęckich Zakładów Papieru i Celulozy (zatrudniających obecnie około 2500 osób) było nie tylko, zgodnie z założeniami, podstawowym elementem aktywizacji gospodarczej tych terenów, ale stało się zasadniczym bodźcem zmian kulturowych na wsi.

Realizacja planowych inwestycji przemysłowych na tym obszarze nadaje nowy kierunek prowadzonym studiom. Badania koncentrują się w pierwszym rzędzie wokół zagadnień związanych ze zmianami tradycyjnej struktury społeczno-gospodarczej wsi, przekształceniem wiejskich środowisk lokalnych ze skupisk homogenicznych w społeczności o heterogenicznej strukturze społeczno-zawodowej, aktywizacji kulturalnej ludności wiejskiej, przeobrażeniami w sferze świadomości społecznej itp. Podjęcie badań nad strukturą społeczno-zawodową ludności wsi wydaje się szczególnie ważne i z tego względu, że zmiany w tym zakresie wywołują wiele zjawisk kulturowych, które w znacznym stopniu przyspieszają procesy urbanizacji.

W badaniach nad procesami uprzemysłowienia mamy do czynienia zarówno ze społecznymi aspektami tego procesu, jak i jego skutkami kulturowymi. Każdy etap uprzemysłowienia ma dwa aspekty społeczne oraz wywołuje określone następstwa, które można śledzić na znacznie dłuższym odcinku czasowym, niż trwa budowa obiektu przemysłowego. Jak określa Jan Szczepański²², społeczne aspekty uprzemysłowienia obserwuje się już w fazie przygotowywania do rozpoczęcia budowy obiektu przemysłowego. Do najbardziej dla nas interesujących należą zmiany zachodzące w postawach i aspiracjach ludności, przewidywane zmiany w rolnictwie, w istniejących osiedlach itp. W momencie drugim, budowy obiektu, kiedy następuje napływ wyspecjalizowanej kadry fachowców oraz dokonuje się rekrutacja miejscowej siły roboczej, mamy do czynienia ze zderzeniem kultur, konfrontacją różnych postaw, następuje pewien rozkład więzi istniejących, wzrasta ruchliwość społeczna, zjawiają się procesy dezorganizacji, ulega zmianie układ stosunków wewnątrz społeczności lokalnej i wewnątrz rodziny. W trzecim etapie, rozpoczęcia właściwej produkcji przemysłowej, trwają nadal procesy przemian w rolnictwie badanego rejonu oraz procesy migracyjne, tworzą się nowe społeczności lokalne, oparte na nowych zasadach więzi społecznej, powstaje nowa infrastruktura, zaczynają działać procesy stabilizacyjne. Etap czwarty jest etapem wytwarzającej się nowej równowagi. Zakłady przemysłowe stają się elementem składowym struktury gospodarczej danego regionu. Prze-

²² J. Szczepański, Społeczne aspekty industrializacji w Polsce Ludowej, „Studia Socjologiczne”, 1965, nr 3, s. 27—28.

miany tracą konfliktowy charakter, a wchodzą w ustalone kanały rozwoju.

Przedstawione powyżej ogólne prawidłowości przebiegu procesu i skutków społecznych industrializacji ulegają pewnej modyfikacji w zależności od określonych warunków, decydujących o odrębności danego terenu. Chodzi tu zarówno o charakter produkcyjny powstającego zakładu przemysłowego, układ stosunków gospodarczo-społecznych panujących na danym terenie, jak również o stopień przygotowania badanego środowiska do odbioru nowych treści kulturowych, które przynoszą ze sobą procesy industrializacji. Profil produkcyjny zakładu przemysłowego, a w pierwszym rzędzie rodzaje surowców wykorzystywanych do produkcji, ich pochodzenie rolnicze lub nie związane z gospodarstwem wiejskim, posiada duże znaczenie dla charakteru i kierunku zmian, jakie mogą nastąpić w strukturze gospodarczej tego regionu.

W omawianym wypadku obojętny dla rolnictwa rodzaj surowca — drewno — nie mógł mieć większego wpływu na charakter produkcji rolnej okolicznych wsi. Natomiast duże znaczenie dla zrozumienia przebiegu zmian wywołanych industrializacją ma sytuacja gospodarczo-społeczna tych terenów przed wybudowaniem obiektu przemysłowego. Ona to bowiem decydowała o przygotowaniu społeczności wiejskiej do zmian stosunków społecznych, wywołanych procesem dyferencjacji zawodowej ludności, jak również wpływała na akceptację lub opór wobec pracy w zakładzie przemysłowym, organizmie zupełnie różnym od tych, jakie znała społeczność lokalna. Chodzi tu więc o określone elementy podłoża historycznego, bez których analizy trudno byłoby zrozumieć i wyjaśnić szereg zjawisk kulturowych.

Dotychczasowe prace pozwalają na określenie najistotniejszych, trwałych cech tego podłoża. Dla naszych celów ważne jest przede wszystkim stwierdzenie, że jakkolwiek gospodarka rolna stanowiła podstawowe — w ostatnich zwłaszcza czasach — źródło utrzymania, to wobec niekorzystnej struktury obszarowej gospodarstw przy niskiej klasie ziemi, dużej ilości nieużytków, a także znacznej presji demograficznej budżety gospodarstw chłopskich musiały być w znacznym stopniu uzupełniane zarobkami pozarolniczymi.

Ludność kurpiowska szukała pracy zarówno w ramach własnej społeczności lokalnej, jak i poza jej granicami, na drodze emigracji stałej i sezonowej. Możemy więc już w odniesieniu do dawniejszych okresów mówić o występowaniu zjawiska ruchliwości przestrzennej. W analizie procesu dezintegracji tradycyjnej społeczności wiejskiej ruchliwość przestrzenna uważana jest za jeden z podstawowych czynników wywołujących zmiany społeczne i przełamujących tradycyjną izolację tej społeczności.

Aby spełnić rolę stymulatora zmian, ruchliwość przestrzenna musi łączyć się z ruchliwością społeczną, a więc przesunięciami w strukturze społecznej związanymi ze zmianami zawodu, struktury własności itp.

Na terenie Puszczy Kurpiowskiej powiązania ludności z szerszym układem społeczno-ekonomicznym przez zarobkowanie pozarolnicze nie wpływały jednak na stopień natężenia procesów ruchliwości społecznej. Należy przypuszczać, że przyczyną tego był zarówno dorywczy charakter podejmowanych zajęć, jak i niski w hierarchii ocen społecznych prestiż wykonywanych zawodów. Takie zajęcia, jak furmaństwo, handel produktami gospodarstwa wiejskiego i wyrobami przemysłu domowego, nie były traktowane jako zawód ani przez własne otoczenie, ani przez osoby, dla których prace te lub wyroby wykonywano. Nie zaliczano więc tej grupy ludności wiejskiej do robotników, rzemieślników, handlarzy czy innych kategorii zawodowych, ale w pierwszym rzędzie traktowano ją jako chłopów zajmujących się ubocznie tymi pracami.

Nie ułatwiały stabilizacji w podejmowanych zajęciach niskie wynagrodzenia, nie zapewniające podstaw utrzymania, a mogące jedynie stanowić uzupełnienie budżetów gospodarstw rolnych. Zdobyte w pracy pozarolniczej zarobki służyły w pierwszym rzędzie podniesieniu poziomu gospodarstwa rolnego, a niejednokrotnie nawet tylko jego utrzymaniu. Głównym miernikiem prestiżu była w dalszym ciągu ilość posiadanej ziemi, a nie zdobyty zawód, i ona też, a nie zawód, stanowiła główny czynnik różnicowania społecznego wsi. Wbrew więc pozorom ten rodzaj ruchliwości przestrzennej nie prowadził ani do intensyfikacji procesów ruchliwości społecznej, ani do trwałego przełamania izolacji społeczności wiejskiej.

Po zakończeniu II wojny światowej planowane akcje gospodarcze ujęły w określone formy organizacyjne część produkcji wiejskiej, która mogła znaleźć zbyt na szerokim rynku krajowym, a nawet zagranicznym. Uzyskanie pracy poza rolnictwem było dla ludności kurpiowskiej równie ważne po II wojnie, jak i w okresie międzywojennym. Nie uległa bowiem zmianie w stosunku do okresu poprzedniego, mimo reformy rolnej, struktura obszarowa gospodarstw, a niewielka emigracja na ziemie zachodnie nie zlikwidowała przeludnienia wsi.

Utrzymywanie się dawnych sposobów zarobkowania pozarolniczego rzutowało w sposób zasadniczy na stosunek do zakładu przemysłowego jako miejsca dodatkowej pracy. Istniejące ośrodki CPLiA i rozwijająca się jeszcze wytwórczość indywidualna stwarzały możliwość stałej konfrontacji tych dwóch sposobów zarobkowania i wyboru dogodniejszych w warunkach gospodarstwa rolnego rodzajów pracy.

Przyzwyczajenie do dawnych form pracy było powodem (szczególnie w pierwszym okresie rozwoju przemysłu) wolnego tempa zmian struk-

tury zawodowej ludności w tych wsiach, w których chałupnictwo i wytwórczość domowa były powszechnym sposobem zarobkowania. Mniejszy udział w tworzeniu grupy chłopów-robotników miała szczególnie ludność należąca do starszej i średniej generacji, dla której przystosowanie się do nowych form pracy i przyswojenie sobie nowych nawyków produkcyjnych stanowiło znaczną trudność.

Również odległość wsi od zakładu przemysłowego w dużym stopniu decydowała o możliwościach zatrudnienia jej mieszkańców w przemyśle, wobec niedostatecznego rozwoju komunikacji na tym terenie.

Wymienione powyżej zjawiska miały największe znaczenie w okresie budowy fabryki i bezpośrednio po jej uruchomieniu, w okresie wrastania jej w lokalny układ gospodarczy, w okresie tworzenia się nowej infrastruktury, która odpowiadałaby potrzebom industrializującej się społeczności.

Kilkuletni okres istnienia fabryki pozwala w chwili obecnej na podjęcie próby określenia niektórych skutków, jakie w zakresie stosunków gospodarczo-społecznych i kulturowych wywołują procesy industrializacji.

Punktem wyjścia analizy dokonujących się współcześnie przeobrażeń były, zgodnie z założeniami, badania zmian struktury zawodowej ludności w wybranych wsiach, położonych zarówno w najbliższym sąsiedztwie fabryki, jak i na terenach bardziej oddalonych, ale zgodnie z ogólną prawidłowością w zakresie zasięgu migracji wahadłowych, objętych jeszcze sferą oddziaływania przemysłu.

Badania wykazują szereg podstawowych współzależności pomiędzy zatrudnieniem w przemyśle a strukturą obszarową gospodarstw, liczebnością i strukturą rodzin, strukturą wieku i poziomem wykształcenia ludności.

Na podstawie badań wszystkich gospodarstw w dwóch wybranych wsiach można stwierdzić, że około 50% ogółu stanowią gospodarstwa, których właściciele pracują poza rolnictwem i zgodnie z przyjętą klasyfikacją zaliczani są do kategorii chłopów-robotników, około 20% natomiast stanowią gospodarstwa, w których zarobkuje poza rolnictwem jeden lub kilku członków rodziny.

W analizie procesu różnicowania się struktury zawodowej te dwie kategorie traktowane są łącznie. Członkowie rodzin bowiem, mimo że rolnictwo nie stanowi podstawy ich utrzymania, uczestniczą w produkcji rolnej i mają swój udział w gospodarstwie.

Rozpatrując wielkość zatrudnienia pozarolniczego w odniesieniu do poszczególnych kategorii gospodarstwa można stwierdzić, że podstawowym czynnikiem decydującym o podjęciu pracy pozarolniczej w gospodarstwach powyżej 2 ha nie jest wielkość gospodarstwa, ale czynnik demograficzny wyrażający się liczbą osób w wieku produkcyjnym przypadających na jedno gospodarstwo.

Zmienny charakter wykazują współzależności występujące pomiędzy zatrudnieniem w przemyśle a strukturą wieku i wykształceniem ludności. W stosunku do okresu budowy fabryki, jak i pierwszych lat po jej uruchomieniu następuje obecnie obniżanie się wieku zatrudnionych w przemyśle. Zwiększa się bowiem udział w pracy pozarolniczej członków rodzin w stosunku do właścicieli gospodarstw. Wiąże się to również ze wzrostem poziomu wykształcenia, szczególnie zawodowego, rozwijającego się w oparciu o zakład przemysłowy²³.

W ścisłej zależności od procesu różnicowania się struktury zawodowej pozostają zmiany struktury agrarnej wsi. Zarobkowanie pozarolnicze mieszkańców wsi związane z migracjami wahadłowymi powoduje szybkie zmniejszenie się ludności utrzymującej się wyłącznie z rolnictwa, przy czym nie towarzyszy temu spadek ogólnej liczby mieszkańców wsi. Konsekwencją tej presji demograficznej w dziedzinie struktury agrarnej jest tendencja do powstawania na drodze dziedziczenia, kupna, dzierżawy drobnych gospodarstw, których właściciele lub członkowie rodzin zarobkują poza rolnictwem.

Wiąże się z tym bardzo ważne zagadnienie zmian znaczenia ziemi i gospodarstwa jako czynnika strukturotwórczego chłopskiego systemu gospodarczo-społecznego i kulturowego. W miarę postępującego procesu dyferencjacji zawodowej ludności wsi zmniejsza się funkcja zabezpieczająca i prestiżowa ziemi. Następuje racjonalizacja postaw wobec ziemi, która staje się wartością zawodowo-produkcyjną bądź wartością osiedleńczą jako dogodne miejsce zamieszkania.

Pogarszanie się struktury obszarowej gospodarstw we wsiach o korzystnej izochronie dojazdów do pracy spowodowane jest, jak to ma miejsce w badanej wsi, właśnie nowymi, osadniczymi funkcjami ziemi. Przybyła z bardziej oddalonych od fabryki miejscowości ludność staje się właścicielami działek (przeważnie 0,5—1 ha), powiększając kategorię ludności bezrolnej lub małorolnej. Niekontrolowany rozwój budownictwa występujący przy tego typu osadnictwie wprowadza element dezorganizacji w przestrzennej zabudowie wsi.

W badaniach wsi o znacznym procencie gospodarstw dwuzawodowych ważnym zagadnieniem jest analiza zmian, jakie nastąpiły w zakresie produkcji rolnej i hodowlanej. Zmiany w tej dziedzinie uzależnione są, jak już wspomniano poprzednio, w dużym stopniu od profilu produkcyjnego zakładu przemysłowego. Produkcja przemysłowa oparta na surowcach rolniczych lub pochodzenia zwierzęcego wywołuje radykalne zmiany w tych dziedzinach gospodarki wiejskiej, w innym przypadku zmiany

²³ Przy fabryce została zorganizowana Zasadnicza Szkoła Zawodowa kształcąca specjalistów dla potrzeb fabryki. Jest również zorganizowane szkolenie w zakresie szkoły podstawowej dla pracujących w fabryce.

kierunków produkcji rolnej i hodowlanej są bardzo powolne i trudno dostrzegalne, nie odbiegające od ogólnych kierunków rozwoju rolnictwa na terenie całego kraju.

Od wpływ siły roboczej z gospodarstw rolnych wywiera natomiast znaczny wpływ na zwiększenie się aktywności produkcyjno-rolniczej kobiet. Wzrasta również zapotrzebowanie na dodatkową siłę roboczą oraz usługi mechaniczne. Występujące często trudności w zaspokojeniu tego rodzaju zapotrzebowania przyczyniają się do rozszerzenia zakresu usług świadczonych sobie wzajemnie przez mieszkańców wsi w ramach pomocy sąsiedzkiej i odrobku.

Bardziej widoczne niż w rolnictwie są zmiany w zakresie gospodarstwa domowego rodzin dwuzawodowych. Stałe dochody, jakich dostarcza praca pozarolnicza, dają większe możliwości dokonywania inwestycji niż w gospodarstwach czysto rolniczych. Bardziej konsumpcyjny niż produkcyjny charakter tych inwestycji wpływa na zmiany w zakresie budownictwa, wyposażenia wnętrza, mechanizacji gospodarstwa domowego, przedmiotów osobistego użytku. W większym stopniu związane są z potrzebami indywidualnymi inwestycje dokonane przez członków rodzin, natomiast z gospodarstwem rolnym inwestycje zarobkujących poza rolnictwem właścicieli gospodarstw.

Zmiany struktury zawodowej znajdują bardzo wyraźne odbicie w rodzinie i społeczności lokalnej. Ulega zachwianiu tradycyjna i specyficzna cecha rodziny chłopskiej, jaką jest identyfikacja jej z zespołem roboczym gospodarstwa. Traktowanie rodziny jako załogi produkcyjnej miało swoje określone konsekwencje w układzie stosunków wewnątrz rodziny, w określaniu obowiązków produkcyjnych każdego z jej członków. Gospodarstwo jako warsztat pracy skupiało i podporządkowywało interesy wszystkich jej członków, a ziemia jako najważniejszy element gospodarstwa chłopskiego zajmowała w hierarchii wartości pierwsze miejsce.

Ten układ ulega zmianie w miarę dyferencjacji struktury zawodowej rodziny. Indywidualizacja jednostki w obrębie rodziny, wynikająca z jej ekonomicznego usamodzielnienia, zmienia układ stosunków między produkcyjnymi a konsumpcyjnymi zadaniami rodziny. Punkt ciężkości zainteresowań całej rodziny przenosi się z gospodarstwa rolnego na gospodarstwo domowe, które zaspokaja określone potrzeby rodziny i staje się wykładnikiem jej aspiracji. Zewnętrznym wyrazem tych aspiracji jest często rozwój budownictwa mieszkaniowego, wyposażenia wnętrza itp.

Nowy model rodziny tworzący się pod wpływem procesu industrializacji poddawany jest jednak nieustannie wpływom treści ukształtowanych w przeszłości i utrwalonych tradycją pracy i życia społeczności chłopskich. Jest to źródłem nieustannych konfliktów i ścierania się przeciwstawnych sobie postaw (szczególnie w ramach dwóch generacji), które

prowadzą do tworzenia się pewnych wariantów modelowych rodziny pracowniczej, ograniczonych przez specyficzny charakter gospodarstwa wiejskiego.

Bezpośrednio ze zmianami w rodzinie wiejskiej związane są zmiany, jakie następują w społeczności lokalnej. Tworzenie się heterogenicznej struktury zawodowej zmienia dotychczasowy układ zależności strukturalno-funkcjonalnych między mieszkańcami wsi. Powstające kategorie ludności w mniejszym stopniu wiążą systemy wzajemnych zależności i zobowiązań. Ulega zmianie tak silnie łącząca tradycyjną społeczność wioskową więź społeczna. Dominujące w społecznościach lokalnych wsi stosunki rodzinno-sąsiedzkie przekształcają się w kierunku rozwoju więzi z instytucjami i ośrodkami pozawiejskimi, przeobrażając społeczność lokalną w społeczność otwartą. Ograniczeniu ulegają stosunki i kontakty bezpośrednie, przestrzeń społeczna i rodzaje kontaktów rozszerzają się i wykraczają poza wieś. Zmiany dotyczą też zasięgu i roli opinii społecznej, zmniejsza się bowiem sfera kontroli w stosunku do niektórych dziedzin aktywności społecznej.

Ten tworzący się nowy układ stosunków wiejskich nie wolny jest od wielopłaszczyznowych konfliktów, większych niejednokrotnie niż w tradycyjnej społeczności wiejskiej. Przeobrażenia wsi dokonują się bowiem w warunkach sprzeczności między rolnikami a chłopami-robotnikami, instytucjami a ludnością, sąsiadami i w ramach samej rodziny.

Większość zmian w zakresie stosunków społeczno-kulturowych i ekonomicznych, jakie zachodzą w poddanej działaniu procesów industrializacji społeczności wiejskiej, posiada cechy jakościowe te same, które określają przemiany i rozwój społeczny w całej makrostrukturze. Różnice zachodzą w pierwszym rzędzie w natężeniu zmian. Zakład przemysłowy jest bowiem w dużym stopniu bodźcem przyspieszającym procesy zmian i wywołującym ich większą koncentrację. Ale odchylenia i różnice występują nawet we wsiach sobie bliskich. W naszych badaniach wystąpiły one przy porównaniu wsi po dwu brzegach Narwi, wsi Puszczy Zielonej i okolic Ostrołęki.

*

Jednym z przykładów badań etnograficznych nad współczesnymi przemianami na wsi pod wpływem postępującej industrializacji i urbanizacji były prace prowadzone w Goworkach koło Ostrołęki. Ze względu na swoją lokalizację przestrzenną jest to typowa wieś podmiejska, w której sąsiedztwie wybudowano duże zakłady przemysłowe (fabrykę celulozy i papieru oraz elektrocieplownię). Celem badań było przedstawienie tendencji (zasadniczych kierunków) i motywów podejmowania pracy poza-

rolniczej przez mieszkańców wsi oraz wykazanie zmian, jakie zachodzą w niektórych dziedzinach kultury materialnej i postawach ludności na skutek uzyskania dodatkowego źródła dochodu. Wyniki prowadzonych prac można ująć w kilku punktach:

1. Do 1939 r. nie istniały w okolicy możliwości uzyskania dodatkowego zatrudnienia. Najbliższe miasto — Ostrołękę — charakteryzował bardzo wąski rynek pracy, który nie mógł zaspokoić potrzeb nawet własnej ludności miejskiej w tym zakresie. Konkretnie w wypadku wsi Goworki ze względu na strukturę wieku, wielkość rodzin oraz wielkość gospodarstw jej mieszkańcy nie byli jeszcze w okresie międzywojennym zainteresowani w podejmowaniu jakichkolwiek zajęć dodatkowych.

2. Zainteresowanie pracą pozarolniczą występuje silniej dopiero po zakończeniu II wojny światowej. Przyczyną jest przymus ekonomiczny zaistniały na skutek niekorzystnej sytuacji materialnej gospodarstw, wynikającej z rozdrobnienia ziemi przez podziały rodzinne, oraz konieczność uzyskania pieniędzy na odbudowę zniszczeń wojennych. Mieszkańcy wsi podejmowali w pierwszym rzędzie zajęcia dorywcze, sezonowe w przedsiębiorstwach budowlanych. Prace o charakterze bardziej ustabilizowanym zaczynają odgrywać w budżetach rodzin pewną rolę dopiero w latach pięćdziesiątych. Cały dochód uzyskiwany z pracy pozarolniczej przeznaczany jest na odbudowę i rozbudowę gospodarstw rolno-hodowlanych.

3. Obecnie dochód uzyskiwany z produkcji towarowej gospodarstwa rolno-hodowlanego stanowi 100% tylko dla ośmiu rodzin mieszkających w Goworkach. Wszystkie pozostałe gospodarstwa czerpią dochód również z innych źródeł (praca w przemyśle, renty, paczki z USA). Pieniądze uzyskiwane z pracy pozarolniczej są do chwili obecnej w skali całej wsi przeznaczane przede wszystkim na rozbudowę gospodarstwa rolno-hodowlanego (budowę chlewów, zakup maszyn i inwentarza), a w znacznie mniejszej części na wyposażenie gospodarstwa domowego. Wydaje się, że stan taki spowodowany jest koniecznością doprowadzenia gospodarstwa rolno-hodowlanego do pewnego minimum, zapewniającego zaspokojenie potrzeb z nim związanych. Minimum to zakłada posiadanie w dobrym stanie budynku mieszkalnego, chlewów i stodoły, następnie doborowego inwentarza i maszyn rolniczych. Po jego osiągnięciu zaczyna się dopiero zainteresowanie wyposażeniem gospodarstwa domowego.

4. Poprzednie przypuszczenie znajduje potwierdzenie również na przykładzie wyposażenia gospodarstw chłopskich i chłopów-robotników w narzędzia i maszyny rolnicze. Gospodarstwa chłopów-robotników są lepiej wyposażone w maszyny i narzędzia do uprawy roli oraz hodowlany inwentarz, chociaż często są to gospodarstwa obszarowo mniejsze. Chłopi-robotnicy w Goworkach wykazują większą aktywność w prowadzeniu

gospodarki towarowej opartej na hodowli. Natomiast nie występują żadne różnice w rozmiarach i tendencjach produkcji roślinnej między gospodarstwami chłopów i chłopów-robotników.

5. Zdecydowane różnice występują między gospodarstwami chłopów i chłopów-robotników pod względem stanu budynków mieszkalnych i gospodarczych. Istotne znaczenie ma w tym wypadku fakt, że zabudowania chłopów-robotników są stawiane w latach sześćdziesiątych. Właściciele ich objęli ziemię już po wojnie. Zatrudnienie pozarolnicze ułatwiło im podejmowanie pożyczek na budowę, natomiast dochód uzyskiwany z prowadzonego gospodarstwa pozwalał na utrzymanie rodziny.

6. Przy rozpatrywaniu planowanych inwestycji uderza fakt dominującego zainteresowania chłopów-robotników gospodarstwem domowym, natomiast chłopów-rolników gospodarstwem rolno-hodowlanym. Sytuacja ta jest wynikiem osiągnięcia i przekroczenia minimum koniecznego zagospodarowania przez większość gospodarstw chłopów-robotników, które dla znacznej części rodzin chłopskich jest dopiero odległym celem. Ten kierunek zainteresowań znajduje potwierdzenie w stanie wyposażenia domów mieszkalnych w rodzinach chłopów i chłopów-robotników. Ci ostatni inwestują więcej w zmechanizowany sprzęt gospodarstwa domowego (radia, pralki). Nie należy jednak zapominać, że jako jednocześnie pracownicy w sektorze gospodarki państwowej mają możliwości zakupu potrzebnego sprzętu na raty, gdy chłopci nie są w tak uprzywilejowanej sytuacji.

7. Na skutek podejmowania przez część mieszkańców wsi zajęć pozarolniczych i związanym z tym brakiem wolnego czasu z jednej strony, z drugiej zaś w wyniku rozpowszechnienia się usług kółek rolniczych zanikać zaczynają w Goworkach pewne formy pomocy sąsiedzkiej i odrobki.

8. Od około lat pięćdziesiątych obserwuje się stały spadek zainteresowania spłatami rodzinnymi, będący z jednej strony wynikiem trudnej sytuacji materialnej wielu gospodarstw, z drugiej — możliwości uzyskania wykształcenia i zawodu pozarolniczego. Sprawę spłat rodzinnych formalnie przesądziła ustawa z ostatnich lat, przyznająca prawo do ziemi jedynie tym, którzy na niej pracowali przez ostatnie 20 lat. Wydanie jej wyeliminowało żądania spłat licznego rodzeństwa zamieszkującego od lat w mieście.

9. Oprócz gospodarstw bezdzietnych wszystkie rodziny we wsi mają już wyznaczonego przyszłego gospodarza. Oczywiście w wypadku, gdy dzieci są nieletnie, sprawa ewentualnego ich pozostania na gospodarce może ulec zmianie.

10. Goworcianie nie wykazują większych zainteresowań kupnem czy sprzedażą ziemi. Z samej pracy pozarolniczej nie mogliby się utrzymać,

a dogodne położenie wsi wcale nie zachęca do jej opuszczenia. Jest to tendencja wspólna dla wszystkich mieszkańców wsi.

11. Sprawą kształcenia dzieci większe zainteresowanie wykazują chłopi-robotnicy niż chłopi. Należy jednak zaznaczyć, że rodziny chłopskie we wsi są w większości małodzietne, a grunty przez nie posiadane o stosunkowo dużej powierzchni. Natomiast w całej wsi panuje opinia, że pozostającym na gospodarce wystarczy wykształcenie podstawowe.

SUMMARY

The authors published the present report, following up the report made by W. Paprocka about ethnographic investigations made after the Second World War in this historical part of Masovia, in Volume II of „Rocznik Mazowiecki” („Masovian Annals”). It deals with one of the most interesting regions of Masovia, conspicuous by its being settled late, by the particular pattern of its economy, by a permanently somewhat retarded economic evolution, and by the separate brand of culture surviving in its villages compared with the remaining part of Masovia and of all-Poland. Up to the 16th century royal forests prevailed here, reserved for hunting and bee-keeping, surrounded by a string of yeoman farmers. Gradually the population of these villages, and peasants from Mazuria, started settling these forests in steadily growing numbers, especially from the 18th century on, forming regular settlements. Only a few of these, situated at the margin of the forest, managed to maintain themselves by agricultural work. At various periods important was animal husbandry, horse trading with the adjoining parts of East Prussia (which, however, were cut off by a political boundary in the 19th century), seasonal or permanent migration to work outside the Kurpie region and outside of Poland and, finally, a well developed cottage and handicraft production of domestic and artistic character (weaving, embroidering, objects made of roots and wood, pottery, later also decorative paper cut-outs). Centres of trade for these products were first Myszyniec, a town founded in the 18th century, and later Kadziłło. In recent times it is mainly in the latter town which is developing due to the establishment of „Kurpianka”, a new co-operative of folk-and-art industry, combined with a weaving plant and a song-and-dance choir. In 1957 further marked changes in the socio-occupational structure of the population set in when construction work was started on the Ostrołęka Paper and Cellulose Works, with a present-day labour force of some 2500.

In their treatise the authors relate the history of this region, and indicate the difficulties encountered in their research work. Their principal intention was to record the cultural peculiarities of the region, to detect the origin of these peculiarities in the history of settlement of the region and in the conditions under which the population lives. Further research work, undertaken for the most part by the Chair of Ethnography of Warsaw University and the Ethnographic Laboratory of the Institute of Material Culture of PAN, started recording the changes which are now taking place in the Kurpie region and which are caused mostly, though not exclusively, by the influence of industry. These changes comprise an increase in social activities, a new occupational structure of the village people, as well as a changed

pattern in the rural structure, in the range of land cultivation and animal husbandry, in investments made in the farms depending on profession and, finally, changes in family links and rural communal life. Moreover, these studies disclose the retardation which to a high degree goes back to the past history of the region, compared with other parts of Masovia, and the separate features of processes at present under way in the Kurpie region. They also indicate differences in the routine of daily life between villages situated in the Forest and villages situated near Ostrołęka, on the left bank of the river Narew. In reference to what they determined in this sort of research work, the authors describe, as a particularly characteristic example, the small suburban village Goworki; its inhabitants found no employment outside agriculture until after the Second World War, so that at last they were able to make vital investments in their neglected farmsteads and to modernize their methods in agriculture and animal husbandry. Here the authors had occasion to observe characteristic differences in the way how earnings from agricultural production and animal breeding were used in the holdings of peasants and peasant-labourers, how they serve the population to plan their investments in order to improve equipment in these farms; moreover, the authors noticed changes in disposition to land holdings and to farming, to matters of heritage and compensating payments within families, and to the education of children.